

I TÜRKOLoji QURULTAY VƏ TEODOR MENZELİN QEYDLƏRİ XÜLASƏ

Teodor Menzelin 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın fəaliyyətinə, gündəliyinə həsr olunmuş qeydləri bir əsr öncə keçirilmiş qurultayın mühüm hadisələri, xatirələri, müşahidələri elmi və tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu qeydlər qurultayın keçirildiyi dövrün ictimai-siyasi və elmi-mədəni mühitini öyrənmək baxımından mühüm tarixi mənbədir

Açar sözlər: *Teodor Menzel, I Türkoloji Qurultay, qeydlər,*

Teodor Menzel 1878-ci ilin dekabr ayında Almaniyanın Münhen şəhərində yəhudi ailəsində doğulub. Erkən yaşlarından humanitar elmlərə maraq göstərən Menzel Şərq filologiyası üzrə əvvəlcə iki il təhsil almış, daha sonra diqqətini hüquq və şərqşünaslıq sahələrinə yönəlmişdir. Münhen Universitetində hüquq fakültəsində oxumuş, müəyyən müddət hüquq sahəsi üzrə təcrübə keçmiş, daha sonra Berlində Şərq Dillərinə Hazırlıq üzrə birillik proqram üzrə təhsilini davam etdirmişdir. Yaxın Şərq ölkələrində tərcüməçi və bələdçi kimi fəaliyyət göstərmək üçün zəruri imtahanları uğurla verərək praktik şərqşünaslıq sahəsində də səriştə qazanmışdır.

1904-cü ildən etibarən Menzel “ikinci vətənim” adlandırdığı Odessa şəhərinə köçmüşdür. Həmin dövrdə şəhər çoxsaylı yəhudi icmasının, eləcə də elmi-mədəni mühit mərkəzlərindən biri idi. Elə bu illərdə G.Yakobun “Türkische Bibliothek” seriyasını təsis etməsi T.Menzelin elmi maraqlarını türkologiya istiqamətində daha da genişləndirmişdi.

O, 1905-ci ildə Erlangen Universitetində Yakobun rəhbərliyi altında “Mehmet Təvfiq: Ein Jahr in Stambul” mövzusunda dissertasiyasını müdafiə edərək, türk ədəbiyyatı sahəsində doktorluq elmi dərəcəsi almışdır. İstanbulun “qış məclisləri”, “halva söhbətləri”, məhəllə qəhvəxanaları və bu məkanlarda toplanan müxtəlif sosial təbəqələrin həyatını əks etdirən bu tədqiqat folklor və etnoqrafiya baxımından mühüm mənbə hesab olunur.

1909-cu ildə Georq Yakobla birlikdə Türkiyəyə səfər edən Menzel İstanbul və Qərbi Anadoludakı bəktəşiliklə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. O, Yakob tərəfindən nəşr edilən, Osmanlı və xalq ədəbiyyatından tərcümələri də əhatə edən “Türkische Bibliothek” seriyasının (Berlin, 1914–1929) XXIV cildinin hazırlanmasında da yaxından iştirak etmişdir. Lisey illərində ivrit dilini, universitet təhsili dövründə isə

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor.
Email: nurlan1959@gmail.com

ərəb dilini yüksək səviyyədə mənimsəyən Menzel türk dilinə xüsusi maraq göstərmiş, Odessa muzeylərində mühafizə olunan türkdilli epiqrafik mətnlər üzərində elmi araşdırmalar aparmışdır.

O, I Dünya müharibəsi illərində ruslar tərəfindən əsir götürülərək Astraxan şəhərinə göndərilmiş, 1918-ci ilin yayında – müharibənin başa çatmasından sonra azad edilmişdir. Ailəsini görmək üçün yenidən Odessaya qayıdan Menzel burada pedaqoji fəaliyyətə başlamış, Odessa Universitetində dosent vəzifəsinə təyin olunmuş, 1921-ci ildə Arxeologiya fakültəsində türk dili üzrə professor vəzifəsinə tutmuşdur.

1922-ci ildə Almaniyaya qayıdan Menzel Kiel Universitetində müəllim kimi fəaliyyətə başlamış, 1924-cü ildə islam filologiyası üzrə dosent, 1926-cı ildə isə ştatdankənar professor olmuşdur. Elmi fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq Kiçik Asiya, Krım, Suriya, Fələstin, Misir, Tunis, Əlcəzair və Türkiyə daxil olmaqla bir çox ölkədə elmi səfərlərdə olmuşdur.

T.Menzel 1929-cu ildə müəllimi Georq Yakobun rəhbərlik etdiyi Kiel Universitetinin Şərqşünaslıq Araşdırmaları Mərkəzinə direktor təyin edilmiş, islam filologiyası üzrə ordinar-professor vəzifəsinə icra etmiş və 1937-ci ilə qədər bu vəzifədə çalışmışdır. Onun təşəbbüsü ilə burada “İslam” adlı elmi jurnal nəşr olunmağa başlamışdır. Həmin il Almaniya Arxeologiya İnstitutu onu epiqrafik tədqiqatlarına görə institutun katibliyinə üzv seçmişdir. Epigrafiya sahəsində çoxsaylı araşdırma aparmasına və hələ nəşr edilməmiş nəhəng ərəb dilli kitabə kolleksiyasına malik olmasına baxmayaraq, Menzelin türk dilinə olan dərin marağı onu türkologiyanın aparıcı simalarından birinə çevirmişdir. Bu marağın formalaşmasında müəllimi Georq Yakobun xüsusi rolu olmuşdur. Yakob və Paul Hornla yanaşı Menzel türk dilinin elmi, mədəni əhəmiyyətini dərinlən anlayan, etnologiya, klassik poeziya və müasir ədəbiyyatı kompleks şəkildə araşdıran azsaylı alimlərdən biri idi. O, Georq Yakobun 70 illiyi münasibətilə nəşr edilən “Festschrift Georg Jacob” (Leypsiq, 1932) adlı toplusunun redaktoru olmuş, Fridrix Gize ilə birlikdə Hammer-Purqştalladan sonra Avropada türkoloji elmin inkişafına ciddi töhfələr vermişdir. Folklora olan xüsusi marağı onun elmi fəaliyyətinin aparıcı xətlərindən biri olmuşdur. Mehmed Təvfiqin “Stambulda bir il” əsərinə yeni elmi yanaşma ilə müraciəti böyük maraq doğurmuşdur.

Türk xalqlarının tarixi ilə də məşğul olan Menzel məşhur tarixçi-şərqşünas Bartoldun əsərlərindən tərcümələr etmiş, nəsrinin “Cahannamə”si üzərində uzun illər çalışmış, lakin vaxtsız vəfatı bu əsərin işıq üzü görməsinə imkan verməmişdir. Sonralar bu işi Frans Taşner tamamlamışdır.

T.Menzel Xristian-Albrext Universitetinin elmi və ictimai həyatına da mühüm töhfələr vermiş, xüsusilə tələbə təşkilatlarının inkişafında fəal iştirak etmişdir. Bu xidmətlərinə görə universitetin tələbə dərniyi 1934-cü ildə onu fəxri üzv seçmişdir. 1934–1936-cı illərdə Kiel Universitetində Dil, Tarix və Coğrafiya fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışmışdır. Lakin Almaniya nasist rejiminin yəhudi əsilli dövlət qulluqçularının vəzifədən uzaqlaşdırılmasını nəzərdə tutan qanunları çər-

çivəsində 1937-ci ildə təqaüdə göndərilmişdir. Teodor Menzel 10 mart 1939-cu ildə avtomobil qəzasında vəfat etmişdir.

Latın qrafikasının tətbiqi məsələsi ilk dəfə 1920-ci il iyulun 3-də Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının kollegiya iclasında qaldırılmışdı. Həmin il noyabrın 11-də Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə türk əlifbasının islahatı layihəsini hazırlamaq üçün xüsusi komissiya yaradılmış, professor Jüze sədr təyin olunmuşdu. 1920-ci illərin ortalarında SSRİ-də başlanan latınlaşdırma hərəkatı zahirən türk xalqları üçün modernləşmə tədbiri kimi təqdim olunsada, Ankarada bu prosesin arxa planındakı siyasi məqsədlər diqqətlə izlənirdi. Sovet rəhbərliyinin latın qrafikasına keçidi təşviq etməsi, ilk baxışda, Türkiyənin islahat xətti ilə paralel görünürdü, lakin bu, mahiyyətcə tamam fərqli ideoloji bazalara söykənmişdi. Moskva üçün latın əlifbası türk xalqlarını ərəb-islam mədəniyyət çevrəsindən uzaqlaşdırmaq və gələcəkdə Kiril qrafikasına keçid üçün mərhələ yaratmaq vasitəsi, Türkiyə üçün latın qrafikası modern millət quruculuğu və Qərbə inteqrasiyanın rəmzi idi. Bu səbəbdən SSRİ məkanında aparılan əlifba islahatlarının Ankarada həm maraq, həm də narahatlıq doğurması təbii idi. Bir tərəfdən müstəqilliyini itirmiş türk respublikalarının yeni yazı sistemə keçməsi mədəni yaxınlaşma üçün nəzəri imkanlar yaradır, digər tərəfdən isə həmin prosesin sovet nəzarəti altında aparılması bu yaxınlaşmanın Ankara tərəfindən yönləndirilə bilməyəcəyi anlamına gəlirdi.

Beləliklə, latın qrafikasına keçid Türkiyə üçün strateji baxımdan həm fürsət, həm də geosiyasi risk idi. Məhz bu ikili vəziyyət Türkiyə ictimaiyyətinin, eləcə də mətbuatının 1926-cı il I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayına münasibətini müəyyənləşdirmişdi. Dövrün qəzetləri qurultay barədə məlumat versələr də, açıq dəstək göstərmədən, əsasən müşahidəçi mövqe nümayiş etdirirdilər. Mətbuatda yayılan yazılar diqqətlə təhlil edildikdə, Türkiyənin həmin prosesə ideoloji deyil, daha çox diplomatik tərəfdən yanaşdığı görünür. Bu ehtiyatlıq həm Sovet İttifaqı ilə münasibətlərin kəskinləşməsinə yol verməmək, həm də SSRİ daxilində latınlaşmanın uzunmüddətli strateji nəticələrini dəqiq qiymətləndirmək zərurəti ilə bağlı idi. Bu dövrün mətbuat müzakirələri Türkiyədə müxtəlif ideoloji cərəyanların mövqelərini açıq şəkildə üz-üzə gətirmişdi, M.K.Atatürkün rəhbərliyi ilə aparılan əlifba islahatı regionda tamam fərqli istiqamət almışdı. 1926-cı il qurultayının müzakirələrini və nəticələrini diqqətlə təhlil edən M.K.Atatürk Y.Messaroş, F.Köprülüzadə, Ə.Hüseynzadə və T.Menzel kimi mütəxəssislərin elmi məsləhətlərindən faydalanaraq strateji qərar verməyə zəmin yaratmışdı. Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən Türkiyəyə dəvət edilməsi onun elmi nüfuzunun göstəricisi idi.

Teodor Menzelin 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın fəaliyyətinə, gündəliyinə həsr olunmuş qeydləri* bir əsr öncə keçirilmiş qurultayın mühüm hadisələri, xatirələri, müşahidələri elmi və tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu qeydlər Prof. Dr. Selçuk Ünlü tərəfindən türk dilinə

* Der. I. Turkologische Kongress in Baku. „Der Islam“, vol. 16, No. Jahresband, 1927, p. 1-76; 169-228

tərcümə edilərək 2017-ci ildə Konyada nəşr olunmuşdur. Hamburq kitabxanasında mühafizə olunan bu materiallar ayrıca kitab şəklində nəşr edilməmiş, yalnız universitet kitabxanasında cildlənərək kataloqlaşdırılmışdır. Rəhbərliyim ilə orijinal nüsxənin azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində işlər aparılır. İlk dəfə Azərbaycan dilində çap olunacaq mətnə yazılıb: “Planlaşdırılan konqres, kifayət qədər vurğulamaq mümkün olmasa da, sırf rus konqresi idi; bu, Sovetlər Birliyinə daxil olan bütün türk tayfalarının nümayəndələrinin toplantısı olmaqla yanaşı, ekspert qismində bir sıra rus və xarici alimlərin də iştirak etdiyi bir məclis idi.

Bu mötəbər elmi toplantı SSRİ məkanından və Avropadan tanınmış türkoloqları, dilçiləri və ziyalıları bir araya gətirərək türkoloji fikrin beynəlxalq müstəvidə dialoquna şərait yaratmışdır. Menzel qurultay çərçivəsində rus və Avropa türkoloqları ilə türk dünyasının aparıcı ziyalıları arasında elmi əlaqələrin qurulmasında mühüm vasitəçi rolunu oynamış, xüsusilə rus türkoloqlarının İstanbula dəvəti, onların orada rəsmi və elmi dairələrlə görüşlərinin təşkili prosesində fəal iştirak etmişdir. Bu fəaliyyət onun yalnız alim deyil, eyni zamanda elmi diplomatiya sahəsində də ciddi fiqur olduğunu göstərir.

30 dekabr tarixi ilə göndərilən dəvətlər ünvanlara çatdırıldı. Mənə aid sənədlər isə sonradan İstanbula (qeyd edirəm ki, orijinal nüsxədə İstanbul “müəyyən səbəblərə görə” Konstantinopol adlandırılmışdır N.M.) göndərildi və mən onları orada qəbul etdim” [Menzel, 1927: s.1].

“Türkoloji konqres” və ya “türkoloqlar konqresi” ifadələrinin terminoloji baxımdan nə dərəcədə düzgün olması barədə mübahisə aparmaq mümkündür. Lakin bu anlayışla etnik mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, konqresi təşkil edənlər və iştirakçılar türk dünyasının nəzəri və praktik problemləri ilə məşğul olan bütün şəxsləri nəzərdə tuturdular. Başqa sözlə, məqsəd “türklük haqqında elm”i, yəni türkologiyani bütün istiqamətlərdə əhatə etmək idi.

Rusiya Elmlər Akademiyasının nümayəndələri, rus alimləri də bu termini münasib qəbul etsələr də, Almaniyada özünü türkoloq hesab edən hər kəs türklər tərəfindən eyni şəkildə türkoloq kimi qəbul olunmurdu (Menzel, 1927: s.2). Rusiyada türkoloji tədqiqatların əsas mərkəzi hələ də Leninqrad olaraq qalırdı. Leninqrad Universitetinin Türkologiya Seminarında (Samojloviçin məktubla verdiyi məlumata görə) artıq 11 türk respublikasından nümayəndələr təmsil olunurdu. Onların sırasında yakutlar, xakaslar, başqırdlar, Kazan tatarları, çuvaşlar və digər türk xalqlarının nümayəndələri yer alırdı. [Menzel, 1927: s.9].

“Türkologiya Konqresi ilə eyni vaxtda Bakıda Azərbaycan Həmkarlar İttifaqlarının V qurultayı da keçirilirdi. Qurultay rus və türk dillərində çıxış edən nümayəndə heyəti vasitəsilə Türkologiya Konqresini salamladı. Buna cavab olaraq Şimali Qafqaz, Özbəkistan, Qırğızistan, Başqırdistan, Tataristan və Oyrat bölgəsinin nümayəndələrindən ibarət altı nəfərlik heyət təşəkkür və qarşılıqlı salamlama məqsədilə həmin qurultaya göndərilmişdi” [Menzel, 1927: s.23].

“Mənim Konqresdə nümayəndəlik vəsiqəmin üzərində nömrə 32 yazılmışdı və üzərində açıq şəkildə (rus və türk dillərində) belə bir qeyd çap olunmuşdu: “səsvermə hüququ ilə” [Menzel, 1927: s.200].

“Konqresin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmayan bəzi şəxslər onu „... etnoqrafik tamaşa“ və ya “xalqlar sərgisi” kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Belə münasibət yalnız xarici siyasət sahəsində məlumatın yetərli olmaması və Şərqdə baş verən mühüm prosesləri dərk etmək qabiliyyətinin çatışmazlığı ilə izah oluna bilər. Təəssüf ki, Almaniyanın bəzi dairələrində bu cür yanaşmalara tez-tez rast gəlinir“. (Menzel, 1927: s.2). „Xarici türkoloqların seçilməsi zamanı aydın şəkildə görünürdü ki, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş rus türkologiyasından sonra və milli-mənəvi səbəblərdən türkologiyanın əsas dayaqlarından biri sayılan Macarıstanla yanaşı, bu sahədə ən mühüm yer tutan ölkə Almaniya idi. Almaniyada türkologiya ilə məşğul olan alimlərin sayı kifayət qədər çox olsa da, ölkədə türkologiya üzrə ayrıca bir universitet kafedrası mövcud deyildi. Türkoloji araşdırmaların inkişafı əsasən ayrı-ayrı alimlərin şəxsi təşəbbüsü və fədakarlığı hesabına həyata keçirilirdi” [Menzel, 1927:s.13].

“Bakıya gəldikdən sonra etdiyim çıxışlarda və sonradan mətbuatda da əks olunan fikirlərimdə Almaniyanın türkoloji tədqiqatlara göstərdiyi yüksək diqqət və dəstəyi qürur hissi ilə vurğuladım; Müller, Grünvedel, fon Lekok, Banq və Yakob kimi alimlərin adlarını çəkdim. Təəssüf ki, Almaniyada türk dili və türkologiyanın inkişafını dəstəkləyən rəsmi bir professorluq kafedrası mövcud deyildi. Bununla yanaşı, şərqşünas olan Prussiya maarif naziri Pr. Dr. Bekkerin anlayışlı münasibəti sayəsində konqresdə iştirak etmək imkanına malik olduğumu da xüsusi məmnunluqla qeyd etdim” [Menzel, 1927: s.13]. “Almaniya mətbuatı Bakı Konqresinə demək olar ki, diqqət yetirməmişdir. Halbuki İngiltərədə, ölkənin artıq göndərə biləcəyi türkoloqu qalmamasına baxmayaraq, mətbuat qurultayın işini böyük maraqla izləmişdir. İngilis ictimaiyyəti Asiyada türk ideyasının oyanmasının siyasi əhəmiyyətini daha aydın şəkildə dərk edirdi” [Menzel, 1927, s.2].

Bu qeydlər qurultayın keçirildiyi dövrün ictimai-siyasi və elmi-mədəni mühitini öyrənmək baxımından mühüm tarixi mənbədir.

ƏDƏBİYYAT:

1. 1924-cü il 21–24 sentyabr tarixlərində Bakıda keçirilmiş I Azərbaycan Ölkəşünaslıq Konqresinin qətnamələri (türk və rus dillərində), Bakı, 1924. II Ölkəşünaslıq Konfransının stenoqrafik hesabatı (16–23 iyun 1925), Rostov-Don, 1926.

2. Azərbaycan I Ölkəşünaslıq Konqresinin qətnamələri, Bakı, 21–24 sentyabr 1924-cü il, Bakı, 1924.

3. Ağamalıoğlu. Türk-tatar xalqlarının təxirəsalınmaz mədəni ehtiyacları. Bakı, 1925.

4. Azərbaycanda keçiriləcək türkologiya konqresi haqqında. «Новый Восток», № 10/11, Moskva, 1925.

5. Azərbaycanda türkologiya konqresinin əhəmiyyəti. Təşkilat Komitəsinin Bülleteni, № 1, Bakı, 1926,

THE FIRST ALL-UNION TURKOLOGICAL CONGRESS AND THE NOTES OF THEODOR MENZEL

The notes of Theodor Menzel, dedicated to the activities and agenda of the First All-Union Turkological Congress held in Baku in 1926, are of particular scholarly and historical significance. They document the major events, memories, and observations associated with the Congress, which took place nearly a century ago.

These notes constitute an important historical source for studying the socio-political and scholarly-cultural environment of the period in which the Congress was held.

Keywords: *Theodor Menzel, First All-Union Turkological Congress, notes.*

І ВСЕСОЮЗНЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД И ЗАМЕТКИ ТЕОДОРА МЕНЗЕЛЯ

Труды и заметки Теодора Менцеля, посвящённые деятельности и повестке дня I Всесоюзного тюркологического съезда, состоявшегося в Баку в 1926 году, имеют особую научную и историческую ценность, поскольку отражают важнейшие события, воспоминания и наблюдения, связанные с этим форумом, проведённым почти столетие назад. Эти заметки являются важным историческим источником для изучения общественно-политической и научно-культурной среды периода проведения съезда.

Ключевые слова: *Теодор Менцель, I Всесоюзный тюркологический съезд, заметки.*